

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Le moment beccaria: Naissance du droit pénal moderne (1764 - 1810)

Stolwijk, S.A.M.; Altena, J.; Cnossen, J.; Crijns, J.; Schuyt, P.; Voorde, J. ten

Citation

Stolwijk, S. A. M. (2021). Le moment beccaria: Naissance du droit pénal moderne (1764 - 1810). In J. Altena, J. Cnossen, J. Crijns, P. Schuyt, & J. ten Voorde (Eds.), *In onderlinge samenhang: Liber Amicorum Tineke Cleiren* (pp. 119-127). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3464069>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3464069>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

LE MOMENT BECCARIA

Naissance du droit pénal moderne (1764-1810)

Simon Stolwijk

1 INLEIDING

Dit is de titel van een boek dat in 2018 uitkwam in de serie Oxford University Studies in the Enlightenment.¹ Aanleiding was een congres dat in oktober van dat jaar in Parijs gehouden is over de uitstraling van het beroemde boekje van Cesare Beccaria ‘*Dei Delitti e Delle Pene*’ uit 1764. Bij die gelegenheid is een bundel opstellen gepresenteerd van Italiaanse, Franse en Duitse schrijvers over de inspiratie die zij vonden in het betoog van Beccaria. Het jaar 1764 verwijst naar het jaar van *Delitti*, het tweede naar 1810, het jaar waarin in Frankrijk de Code Pénal van Napoleon werd aangenomen. Daarmee wilden de makers van het boek de ruim veertig jaar tussen Beccaria en de eerste Franse strafrechtscodificatie markeren.

Ik ben erg gesteld op Beccaria. In 2016 vertaalde ik zijn ‘*Dei Delitti e Delle Pene*’ en voorzag deze van een toelichting.² Mijn boek over hem heb ik in september 2016 mogen presenteren aan de Leidse juridische faculteit. Daaraan heb ik dierbare herinneringen. Dankzij Tineke vond deze plaats in de Lorentzsaal van de faculteit aan het Steenschuur. Het was voor mij niet meer dan vanzelfsprekend dat ik inging op de vriendelijke uitnodiging van haar staf een bijdrage te leveren aan een Liber Amicorum ter gelegenheid van haar afscheid als hoogleraar strafrecht en oud-collega. Dat ik daardoor de gelegenheid te baat kon nemen, mij weer eens met Beccaria bezig te houden was een reden te meer. Ik weet dat Tineke Cesare waardeert. Hij heeft dezelfde belangstelling voor grondslagen van het straf- en het strafprocesrecht als zij. Dat bindt hen en dat bindt mij.

1 P. Audegean en L. Della, *Le moment Beccaria: naissance du droit pénal moderne (1764-1810)*, Liverpool: Liverpool University Press 2018.

2 C. Beccaria, *Over misdaden en straffen, Dei Delitti e Delle Pene* 1764 (vertaald en toegelicht door prof. dr S.A.M. Stolwijk) Den Haag: Boom juridisch 2017.

2 INTRODUCTION: LES DEUX SOURCES DE LA MODERNITÉ PÉNALE. DOOR PHILIPPE AUDEGEAN ET LUIGI DELIA

‘De twee bronnen van het hedendaagse strafrecht’ is de opmaat in de titel van de conferentie in 2018 in Parijs waarin Philippe Audegean en Luigi Delia hun boek *‘Le moment Beccaria’*, presenteerden. Na een korte *‘Introduction’* volgde een uitleg over de twee bronnen die volgens hen nog steeds aan het hedendaagse strafrecht ten grondslag liggen. De eerste zijn strafrechtelijke beschouwingen die rechtstreeks terug te voeren zijn op wat Cesare Beccaria in 1764 publiceerde. De tweede zijn strafrechtelijke opstellen die het boek van Beccaria als inspiratiebron gebruiken. Audegean en Delia zien in al deze bijdragen een groot debat over het strafrecht waaraan de naam van Beccaria onverbrekkelijk is verbonden. Zij geven het de naam *‘Le moment Beccaria’* met als ondertitel: *‘naissance du droit pénal moderne’*. Het momentum van Beccaria. De doorbraak van Beccaria in een cruciale fase van het strafrecht.

3 UN DÉBAT SANS PRÉCÉDENT

Hun boek begint met de vaststelling dat het debat over het strafrecht nog nooit zo intens gevoerd is als in de tijd van de Verlichting. Voordien was het strafrecht een besloten en gespecialiseerd gespreksonderwerp voor juristen. Die schreven over rechtspraak en strafwetten en bestookten elkaar met rechts- en wetkennis, die doorgaans alleen voor ingewijden te volgen was. Dat verandert wanneer in de tijd van de Verlichting het besef groeit, dat het strafrecht een veel bredere strekking heeft dan alleen reageren op misdaad en straf. Het komt in politiek vaarwater wanneer de vraag speelt hoe macht en recht in een nieuwe maatschappelijke orde verdeeld moeten worden. Aan de basis daarvan moet een wet staan, maar daarmee was nog niet bepaald welke functie die wet zou moeten hebben. In de Verlichting is toen gekozen voor een strafrecht dat de vrije burger beschermt tegen aantasting van hun rechten door de staat. De van boven opgelegde machtsstructuur waarin de rechten van de burger nog geen plaats hadden, was achterhaald.

4 WAAROM JUIST HET STRAFRECHT?

Maar waarom juist het strafrecht? Wanneer het strafrecht de opdracht krijgt de vrijheid en zekerheid van de vrije burger te waarborgen, krijgt het een functie erbij. Het is niet meer een middel om de burgerlijke vrede te handhaven, maar een garantie voor die burger dat hij tegen publiek of privaat geweld kan opkomen. Strafrecht wordt onmisbaar om de integriteit en de vrijheid van burgers veilig te stellen. Maar dat betekent ook dat bij het

tekortschieten daarin datzelfde strafrecht de vijand wordt van de burger. Strafrecht is per definitie tweeslachtig recht. Een andere benadering van de vraag waarom het strafrecht juist in de Verlichting zoveel aandacht trekt, is dat het altijd laveert tussen vrijheid en onvrijheid. Het recht om straffen veronderstelt een politieke keuze en beperkt daardoor de vrijheid van de burger te doen wat hij wil. Daarmee beweegt het strafrecht zich onvermijdelijk op het terrein van grondrechten. Het strafrecht is zo belangrijk omdat het raakt aan de fundamenteën van de rechtsstaat.

5 HOE TE STRAFFEN?

Hoe zou in een modern strafrecht gestraft moeten worden? Beccaria had daar wel opvattingen over. Maar hij heeft ze nooit uitgewerkt tot een coherent systeem. Drie kwesties zaten hem hoog. De eerste is de onvoorspelbaarheid van rechterlijke uitspraken. De wet is meer dan een richtsnoer, zegt hij. De rechter moet de wet naar de letter toepassen, ook dat zegt hij. Zijn tweede bezwaar is het gebruik van de pijnbank als middel om de waarheid te achterhalen. In het toenmalige procesrecht was een bekentenis nog vaak een voorwaarde voor straf. Blijft een bekentenis uit, dan mocht er niet gestraft worden. Dat vond Beccaria absurd. Zijn derde bezwaar betrof de toepassing van de doodstraf. Die was nutteloos. De doodstraf had geen enkele afschrikkende werking. Eeuwigdurende dwangarbeid was veel effectiever.³

Fundamenteler waren zijn algemene bezwaren tegen de straffen van zijn tijd. Die gingen altijd gepaard met pijn en wreedheid. Beccaria was ervan overtuigd dat wrede straffen nutteloos zijn. Zij stompen af en maken mensen immuun voor verbetering. Matig strafrecht is het beste strafrecht, zegt hij. Dit is de kern van de boodschap die hij heeft overgedragen.

6 LE MOMENT BECCARIA

Wat heeft Beccaria in de veertig jaar na zijn *Delitti* aan ideeën en voorstellen losgemaakt? Het antwoord daarop is niet eenvoudig te geven. Daarvoor is het veld waarop hij zich bewoog te breed en te complex. Voor het antwoord op die vraag hebben de redacteuren van het boek Audegean en Delia in hun boek een goede formule bedacht. Zij hebben eerst alle literatuur die op Beccaria teruggrijpt bij elkaar gebracht. Vervolgens hebben zij daaruit

3 Voor de argumenten waarmee Beccaria zijn boodschap overbracht verwijs ik naar mijn vertaling van *Delitti* met toelichting uit 2017, §IV en §V. Voor zijn bezwaar tegen de pijnbank naar §XVI en voor zijn opvatting over de doodstraf naar §XXVIII. Met betrekking tot het laatste onderwerp kan ik niet nalaten hier te wijzen op een oude monografie van J.M. van Bemmelen uit 1948, 'Het probleem van de doodstraf'. Daarin worden nog eens uitvoerig de argumenten voor en die tegen deze straf uiteengezet. J.M. van Bemmelen, *Het probleem van de doodstraf*, Antwerpen/Amsterdam: De Sikkel 1948.

een selectie gemaakt. Die berust op het onderscheid dat zij al in hun inleiding hebben aangeduid van twee bronnen die aan de geboorte van het moderne strafrecht ten grondslag liggen. De eerste zijn artikelen die rechtstreeks ingaan op wat Beccaria in *Delitti* in 1764 schreef. De tweede zijn beschouwingen die op een minder directe manier aansluiting zoeken bij Beccaria's ideeën. Om een indruk te geven van wat in al die artikelen naar voren wordt gebracht, hebben de organisatoren van het congres een beperkt aantal thema's gekozen die zij als kernpunten in de erfenis van Beccaria beschouwen. Vervolgens hebben zij bij elk van die thema's twee of drie artikelen gekozen die dat thema verder uitdiepen. Al deze artikelen zijn integraal in hun boek opgenomen. Zij zijn de kern van het boek. Zij zijn in het Frans geschreven. Aan het eind van het boek is de inhoud van die artikelen als resumé opgenomen.⁴

7 'ENTHOUSIASMES ET CONDAMNATIONS'

Eerste thema is 'Bijval en verguizing'. Hierover schrijft Ethel Groffier, verbonden aan een onderzoekcentrum in Canada. Haar bijdrage is getiteld '*Voltaire vulgarisateur de Beccaria*'. De grote Voltaire was enthousiast over Beccaria. Voltaire was al in beeld in 1762, twee jaar voor *Delitti* werd gepubliceerd. Een fel criticus van het toenmalig strafrecht. Hij bemoeide zich met de zaak Jean Calas. Deze was in 1762 ter dood veroordeeld wegens moord op zijn zoon. Maar hij werd er ook van verdacht zich te hebben bekeerd tot het protestants geloof. Voltaire slaagt er in deze veroordeling nietig te laten verklaren en Jean Calas te rehabiliteren. Ook in een strafzaak van vier jaar later springt Voltaire in de bres. Nu voor een jonge man die de doodstraf kreeg omdat hij zich spottend had uitgelaten over een kruisbeeld langs een landweg.⁵ Voor Voltaire was de publicatie in 1764 van *Delitti* een geschenk uit de hemel. Hij schreef onder pseudoniem een lovend commentaar op Beccaria dat in veel vertalingen van *Delitti* is opgenomen: '*Commentaire sur le livre des délits et des peines par un avocat de provence*'. Ethel Groffier analyseert in haar artikel scherp waar Voltaire afwijkt van wat Beccaria zegt. Beide heren deelden hun afkeer voor het oude strafrecht, maar wel op hun eigen manier. Beccaria als een filosoof met een heldere boodschap, Voltaire als de vechter met een scherpe pen die overdrijving en anekdotes niet schuwt. In hoeverre Voltaire daarbij afgedaan mag worden als '*vulgarisateur*' van Beccaria laat ik hier graag in het midden.

4 Nederlandse bijdragen zijn niet in de bundel te vinden. Dat is jammer maar wel begrijpelijk. Taalproblemen speelden een rol maar zeker ook het feit dat de naam van Beccaria sterk verbonden is met de Verlichting en de Franse en Italiaanse rechtsgeschiedenis.

5 Zie verder mijn vertaling van Beccaria en toelichting p. 34 en 35.

Het tweede artikel over ‘Bijval en verguizing’ gaat vooral over verguizing. Toen Beccaria in 1764 zijn *Delitti* publiceerde kreeg hij de wind van voren. Daarover schrijft Alberto Bondolfi, een Italiaans historicus, auteur van een studie over het achttiende-eeuwse Italiaanse strafrecht. Zijn artikel heeft als titel : ‘*Beccaria et la religion: la réaction de Facchinei et du Saint -Office*’. Ferdinando Facchinei was een monnik uit Venetië die in januari 1765 een ‘*Note ed osservazioni sul libro intitolato Dei delitti e delle Pene*’ publiceert. Een goddeloos werkje, vindt Ferdinando Faccinei. Hij meent dat het op de index moest worden geplaatst.⁶ Facchinei moest niets weten van veranderingen in het strafrecht. Hij meent dat alleen de kerk daarvoor het gezag had en niet een of andere schrijver uit Milaan. Het stoort hem dat Beccaria misdaad en straf losweekt van het ware geloof en dat hij misdaad en straf duidelijk als een probleem zag waar de kerk geen zeggenschap over had. Van een plaats op de index is niets terecht gekomen. Alberto Bondi wijst in zijn artikel op nog een andere criticus van Beccaria. Een zekere Pietro Lazzari, ook een monnik, maar nu een die door het Saint-Office gevraagd was advies uit te brengen of *Delitti* niet verboden moest worden. Daar vindt Lazzari wel redenen voor. Maar hij wilde toch ook vermijden dat de groep rond Beccaria als ketters zou worden weggezet. Rome volgt dat advies op en volstaat met een waarschuwing Beccaria maar niet te lezen.

8 POURQUOI PUNIR?

Voor dit thema zijn drie bijdragen geselecteerd. De eerste is van Christophe Béal: ‘*Beccaria et le réformisme pénal en Angleterre (1764-1790)*’. Béal beschrijft de ontvangst van Beccaria vanaf 1764 tot eind jaren 1790 in Engeland. Hij gaat diep in op wat Beccaria in Engeland losmaakte aan hervormingsvoorstellen. Veel Engelse schrijvers worden genoemd. Zij hebben in het algemeen een positief oordeel over de veranderingen die Beccaria voorstelt met betrekking tot de praktijk van het straffen en het strafproces. Maar zij zoeken de argumenten daarvoor niet bij de filosofen van de Verlichting. Zij vinden deze liever in ‘*the common law doctrine*’, die daarvoor ook ruimte geeft. De naam van John Bentham – een groot bewonderaar van Beccaria – valt, maar ook die van William Blackstone, Samuel Romilly en Thomas Hobbes. Boeiend om van hun visies kennis te nemen.

De tweede bijdrage over waarom straffen heeft een gecompliceerde titel. De bijdrage heeft als titel: ‘*Un sentiment d’humanité affecté: Kant critique de Beccaria*’. Het is geschreven door Pietro Costa, medewerker verbonden aan de Universiteit van Lyon. Het gaat over een imaginaire discussie tussen Kant en Beccaria over de doodstraf. Beccaria is een overtuigend

6 Ik heb de reactie van Facchinei op Beccaria besproken in mijn vertaling met toelichting uit 2017 op p. 28 en 29. Bondolfi maakt geen melding van de schrik van Beccaria over deze kritiek. Evenmin van het feit dat de gebroeders Verri het voor hem opnemen en een weerwoord schrijven, dat in latere drukken van *Delitti* is opgenomen in het ‘Voorwoord aan de lezer’.

tegenstander van de doodstraf.⁷ Kant niet. Beccaria vindt de doodstraf niet alleen nutteloos maar ook in strijd met het recht. Kant keert zich fel tegen deze opvatting. Costa analyseert heel precies wat Kant en Beccaria daarover hebben geschreven. Hij laat in zijn bijdrage zien hoe ver de heren van elkaar afstaan. Een zeer Interessant en boeiend artikel, al was het maar om te proeven van de stijl maar ook de manier van overtuigen van zowel Kant als Beccaria.

Het derde artikel kiest een andere gezichtshoek. Het heet ‘*Ramener le coupable à la vertu: la philanthropie pénale de Charles – Louis – Fleury Panckoucke*’. Het is geschreven door Luigi Delia, een van de twee Italiaanse redacteurs van de bundel. Delia bespreekt een in 1807 verschenen beschouwing van Charles-Louis-Fleury Panckoucke getiteld: ‘*De l'exposition, de la prison et de la peine de mort*’. Panckoucke houdt een pleidooi voor de gevangenisstraf ter vervanging van de doodstraf en lijfstraf. Panckoucke wil: ‘Geen verandering meer, geen wanhoop meer, geen bloed meer’. Dat alles met een beroep op Beccaria die veertig jaar eerder al had betoogd dat het strafrecht het niet moet zoeken in wreedheid, maar in een gematigd strafrecht: *un ‘droit modéré’*.⁸

9 “RÉFORMER LA PROCÉDURE PENALE”

Het derde thema gaat over veranderingen in het strafproces. Het wordt ingeleid door Annamaria Monti, medewerkster aan de Universiteit van Milaan. Zij schrijft een artikel op het thema ‘*Réformer l'arbitraire judiciaire: un débat complexe à la croisée des savoirs*’. Het gaat over de besluitvorming van rechters in het strafproces.⁹ Het knoopt aan bij de stelling van Beccaria dat rechters de wet wel kennen maar toch naar willekeur beslissen. Beccaria had daar persoonlijk geen ervaring mee. In dit verband viel hij terug op wat hij hoorde van de gebroeders Verri, die wel praktijkervaring hadden. Annamaria Monti maakt duidelijk dat de kritiek van Beccaria op willekeurige beslissingen sterk leunt op het feit dat in de toenmalige rechtspraktijk niet duidelijk was welk recht, laat staan welke wet, van toepassing was. Rechters waren in staat uit geheel verschillende gezichtshoeken te straffen. Zij beseften tegelijkertijd dat de beslissing arbitrair was. Daarop doelen de woorden ‘*un débat complexe à la croisée des savoirs*’. Op het kruispunt van weten, is het moeilijk kiezen.

Het tweede artikel over veranderingen in het strafproces gaat over deelname van leken aan het strafproces. Dat onderwerp is er in onze vaderlandse rechtsgeschiedenis bekaaid

7 Ik verwijs voor de discussie over de doodstraf bij Beccaria naar mijn vertaling en toelichting naar §XXVIII ‘Over de doodstraf’. Ik verwijs ook nog naar noot 3.

8 Zie mijn vertaling van *Delitti* §XXVIII ‘Matiging van straffen’.

9 Zie mijn vertaling van *Delitti* §XIV ‘Bewijzen, en manieren om tot een vonnis te komen’.

vanaf gekomen.¹⁰ Schrijfster is Emmanuelle de Champs. Zij werkt aan een universiteit in Cambridge. Zij schreef een boek over de invloed van de Verlichting in Engeland. Haar artikel gaat over ‘*Réforme juridique, réforme politique: le jury populaire chez Beccaria, Condorcet et Bentham*’. Een vergelijking tussen de opvattingen van drie Verlichtingsfilosofen over deelname van leken (het volk) aan het strafproces. Het gaat over de Fransman Jean-Antoine-Nicolas de Condorcet, die bij zijn dood in 1794 een boek achterlaat ‘Over de vooruitgang van de menselijke geest’. Over de Engelsman Jeremy Bentham, pleitbezorger van het utilitarisme in het strafrecht in zijn ‘*An Introduction to the principles of Morals and Legislation*’ uit 1798. Over de Italiaan Cesare Beccaria met zijn ‘*Dei Delitti e Delle Pene*’ uit 1764. Deze drie denken ieder vanuit hun eigen achtergrond en ervaring heel verschillend over dit onderwerp. Maar dat een jury aan het vertrouwen in de uitkomst van een strafproces kan bijdragen, zijn zij het wel eens.¹¹

De derde bijdrage over veranderingen in het procesrecht, sluit aan op de slotzin van de intro van Beccaria ‘Aan de lezer’. Daarin spreekt hij de lezer als volgt toe:

‘Ik zal mij gelukkig prijzen wanneer ik, zoals hij,¹² de verborgen dankbetuigingen van onbekende en vredelievende leerlingen van de rede mag ervaren en wanneer ik tot de zachte onrust kan inspireren wat het antwoord is van gevoelige geesten aan hen die de belangen van de mensheid een goed hart toedragen!’

Deze in 1764 uitgesproken wens was tweeëndertig jaar later in 1792 voor Johann Christian Gottlieb Schaumann, een Duits filosoof, aanleiding een referaat te schrijven onder de titel ‘*Ideen zu einer Kriminalpsychologie*’. Dat betoog was weer vele jaren later aanleiding voor Wolfgang Rother, Duits onderzoeker verbonden aan de Universiteit van Basel, een beschouwing te wijden aan Schaumann’s verhaal over Beccaria’s ‘gevoelige geesten’. Rother noemt zijn artikel ‘*Un aspect des discussions beccariennes en Allemagne: la psychologie criminelle de Johann Cristian Gottlieb Schaumann*’. Met de woorden ‘*La psychologie criminelle*’ doelt hij op de wijze waarop rechters in het strafproces met daders of vermoedelijke daders moeten omgaan. Dat is niet met het dreigen of toepassen van geweld, maar met het tonen van begrip voor de beschuldigde en zijn motieven.

10 Zie G. Bossers, “Welk eene natie, die de jurij gehad heeft, en ze weder afschaft!”: de jury in de Nederlandse rechtspraak, 1811-1813 (diss. Amsterdam UvA), Delft: Eburon 1987. Twee jaar geduurd, in 1813 weer afgeschaft.

11 Zie Beccaria 1764, §XIV ‘Bewijzen, en manieren om tot een vonnis te komen’ in het bijzonder noot 113. Daarin stip ik de kwestie van deelname van leken – niet-juristen – even aan. Beccaria meent dat deze een gunstige uitwerking kan hebben op de rechtspraak. Vaak is beslist niet meer dan een kwestie van gezond verstand, meent hij.

12 Bedoeld wordt de Montesquieu het grote idool van Beccaria.

10 “COMMENT PUNIR?”

Het laatste thema hoe te straffen is geïnspireerd door de titel van het boek van Michel Foucault *‘Surveiller et Punir’* uit 1975. *‘Pour qu’une peine ne soit pas une violence (...): formes et modalités des sanctions pénales dans la philosophie des Lumières’*. Het is geschreven door Dario Ippolito, medewerker bij Philippe Audegean, een van de redacteuren van de bundel. Een breed en uitstekend gedocumenteerd betoog waarbij wordt geanalyseerd en beschreven hoe in de tijd van Beccaria gedacht werd over de wijze waarop gestraft moest worden. Het geeft een spannend inzicht in de uitgangspunten die Beccaria daarvoor koos. Die gaan verder dan oppervlakkige kwalificatie van hem als ‘utilitarist’ en aanhanger van het ‘retributisme’. Beccaria krijgt daarmee het reliëf dat hij verdient.

De tweede bijdrage op dit thema is van Norbert Campagna, onderzoeker aan de Universiteit van Wenen. Titel van zijn artikel is *‘Sonnenfels, Beccaria et la peine de mort’*. Hij bespreekt de opvatting van Josep von Sonnenfels, een van de leiders van de Illuminatiebeweging in Oostenrijk. Von Sonnenfels schrijft in 1775 een pamflet tegen het gebruik van de pijnbank. Vijf jaar later publiceert hij een betoog over de vraag of de monarch wel het recht had om tegen onderdanen de doodstraf uit te spreken. Met deze vraag raakt Von Sonnenfels onvermijdelijk Beccaria. Beccaria heeft daar uitgesproken opvattingen over. Norbert Campagna gaat in op de verschillen in argumentatie tussen Von Sonnenfels en Beccaria. Het is een nogal ingewikkeld verhaal dat van de lezer veel voorkennis vereist van het milieu van waaruit Beccaria en Von Sonnenfels denken. Campagna laat zien dat Beccaria en Von Sonnenfels twee totaal verschillende uitgangspunten innemen en heel verschillende wegen bewandelen om tot eenzelfde conclusie te komen.

Het derde en laatste stuk over het thema ‘hoe te straffen’ is van Francesco Berti, een Italiaans onderzoeker aan de Universiteit van Napels. Hij schrijft een artikel over Tommaso Natale, een filosoof uit Sicilië. Deze leefde van 1733 tot 1819. Hij is de auteur van *‘Les Riflessioni politiche intorno all’efficacia e necessità delle pene’*: overwegingen over de doelmatigheid en noodzaak van straffen. In het congres heeft het de titel gekregen: *‘Un “beccarien” avant la lettre? La philosophie pénale de Tommaso Natale’*. De vraag in de titel is ingegeven door twijfel over het jaar waarin Natale zijn boek heeft gepubliceerd. Was dat voor of na 1764? Volgens Francesco Berti zijn in *‘Les Riflessioni’* veel plaatsen aan te wijzen waar opvattingen van Beccaria opduiken, terwijl Natale zijn boek pas in 1775 uitgeeft ruim tien jaar later dan Beccaria. Mij lijkt dat niet zo belangrijk. Wat mij opvalt in de analyse van Berti, is dat ook hij vindt dat de toepassing van de pijnbank en de doodstraf de grote struikelblokken zijn die een vernieuwing van het moderne strafrecht in de weg hebben gestaan.

11 SLOTWOORD

Ik ga afsluiten. Het deed mij genoeg mij opnieuw in Beccaria en zijn wereld te verdiepen. De artikelen in het boek 'Le moment de Beccaria' laten zien hoe inspirerend Beccaria is geweest voor de ontwikkeling van het strafrecht. Er valt zeker wel wat af te dingen op thema's als kernpunten van *Delitti*. Maar de variatie en hoeveelheid literatuur die de afgelopen vijftig jaar over hem het licht zag, blijven indrukwekkend. Indrukwekkend is ook de 'Annexe' die de makers van het boek in het slot hebben opgenomen. Deze gaat veel verder dan alleen de inventarisatie van de meer dan vijftig publicaties die tussen 1765 en 1809 in Italië en Frankrijk zijn verschenen. Nog indrukwekkender is het overzicht van '*Références et compléments bibliographiques*' dat het boek afsluit. Daar zijn alle auteurs met hun publicaties te vinden die direct of indirect iets met Beccaria te maken hebben gehad. Dat zijn er heel veel. Toen ik *Delitti* in 2016 vertaalde, heb ik mij wel eens afgevraagd wat mij zo fascineerde in Beccaria. Die vraag is nu beantwoord.